

Mieczysław Wieliczko

Historia jako przedmiot nauczania w tajnym szkolnictwie doby okupacji hitlerowskiej

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Humanistyczne 29, 279-293

1974

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Instytut Historii Wydziału Humanistycznego UMCS

Mieczysław WIELICZKO

**Historia jako przedmiot nauczania
w tajnym szkolnictwie doby okupacji hitlerowskiej**

История как предмет преподавания в тайных польских школах времен
гитлеровской оккупации Польши

Histoire comme matière d'enseignement dans les écoles clandestines pendant
l'occupation hitlérienne

Niepodległość roku 1918 stała się dla ówczesnego społeczeństwa polskiego faktem o najważniejszym znaczeniu w polskim procesie historycznym. Z wiekowej niewoli zaborów wyłoniła się Ojczyzna przepowiedziana przez wieszczów, oczekiwana od pokoleń, wywalczona przez Polaków, jak powszechnie uważano. Niepodległość łagodziła ogromne trudności wewnętrzne i zniszczenia gospodarcze, przesłaniała słabość rodzącego się ustroju politycznego, a także wyzwalała dążenia integracyjne w społeczeństwie, dążenia, których widownią stała się ówczesna szkoła i jej program dydaktyczno-wychowawczy, a w tym szczególnie treść programu historii jako przedmiotu nauczania.

W odczuciu społeczeństwa, a znalazło to wyraz w poglądach na wartości wychowawcze historii i cele jej nauczania, przypadła tej dziedzinie wiedzy rola nośnika świadomości narodowej. Powszechnie uważano historię za główny składnik wychowania moralnego i społeczno-obywatelskiego młodzieży, podporządkowując wartości wychowawcze tego przedmiotu potrzebom odrodzonego państwa. „Zmienione warunki naszego bytu historycznego, odzyskanie niepodległości, posiadanie własnego państwa stawiają naukę historii w szkole przed tak ważnymi zadaniami, że śmiem twierdzić iż od tego, jak się nauka historii, a z nią nasza szkoła z nimi upora, zależy wprost nasz byt państwowy” — pisał Leon Rymar w 1925 r., dając pełny wyraz wspomnianym tendencjom.¹ Nie brakło głosów zarówno bardziej umiarkowanych, jak i postępowych, co znalazło wyraz w wymiarze godzin lekcyjnych na nauczanie historii, jak też w nakreślanych celach dydak-

¹ L. Rymar: *Cel nauki historii w szkole (na tle obecnych dążeń i reform w szkolnictwie)*, Kraków 1925, s. 17. Podobne myśli zawarł autor w swym wystąpieniu pt. *O celu nauczania historii w szkole średniej* na IV Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Poznaniu, por. *Pamiętnik Zjazdu*, t. I, *Referaty*, s. 2 i n.

tycznych i doborze treści programowych.² Wystąpiły dość częste zmiany godzin tego przedmiotu w różnych typach szkół, liczne stosunkowo zmiany programowe oraz łączące się z tym precyzowanie celów nauczania historii prowadzonego w różnych typach szkół.³ Z upływem czasu niepodległości ustępowały nasycone euforią tendencje uczynienia z historii podstawowego instrumentu wychowania społecznego na rzecz bardziej naukowego i pragmatycznego pojmowania funkcji historii w całokształcie bytu państwowego, a zwłaszcza wartości dydaktyczno-wychowawczych tego przedmiotu. Pomijając zbyt krańcowe poglądy na cele wychowania osiąganego przez nauczanie historii, trzeba wspomnieć wartości wspólne dla większości poglądów, jak: umiłowanie niepodległej ojczyzny, uświadomienie znaczenia wolnego życia narodowego, zrozumienie potrzeby pracy i czynnego udziału w życiu państwowym, a co za tym idzie, wyrażanie gotowości do poświęceń i obrony zagrożonej wolności.⁴

Osiągnięcie takich celów w istotny sposób determinowało kryteria doboru treści programowych, wśród których naczelnymi były kryteria rzeczowe (naukowe), wynikające z potrzeb społecznych czy przesłanek ustrojowo-politycznych i ustalające zgodność między treściami szkolnego nauczania a stanem nauki historycznej, oraz kryteria dydaktyczno-wychowawcze określane inaczej możliwościami poznawczymi i intelektualnymi ucznia. Według tych zasad konstruowane były kolejne programy nauczania, choć wyraźnie zmieniały się poglądy, zwłaszcza w zakresie kryterium potrzeb społecznych, co łączyło się z pravicowymi tendencjami rozwoju ustroju politycznego państwa. Reforma „jędrzejewiczowska”, a w jej następstwie nowe programy nauczania historii, wprowadzały elementy wychowania państwowego i kultu wódza, eliminując z narodowej przeszłości szereg treści społeczno-gospodarczych i rewolucyjnych. Pozostawała w programach surowa materia faktów historycznych, osłabły związki przyczynowe i wielowątkowa panorama dziejów, ustępując miejsca współczesności sanacyjnego państwa. W tle tak ustawionego nauczania historii

² A. Kulczykowska: *Programy nauczania historii w Polsce 1918—1932*, Warszawa 1972, s. 55 i n., gdzie autorka porównuje wypowiedzi K. Sochaniewicza (prawicowo-nacjonalistyczne) oraz N. Gąsiorowskiej (lewicowe) i szerzej omawia tendencje określające funkcję historii.

³ *Ibid.*, s. 58 i n., warto wspomnieć (co autorka omawia na s. 78—79), że szkoła powszechna przeszła trzy zmiany, a gimnazjum niższe i wyższe dwie reformy programowe w latach 1918—1932.

⁴ *Ibid.*, s. 144; J. Willaume: *Zagadnienie siły zbrojnej i obronności państwa w programie licealnym historii (wytyczne realizacyjne i lekcja przykładowa)*, Poznań 1939, ss. 56, fot., plan. Autor przeprowadził rzeczowy rozkład materiału nauczania na podstawie analizy programu, zbierając własne spostrzeżenia i uwagi metodyczne, i dał przykładowy plan lekcji.

wyeksponowane zostały interesy państwa i obywatelskiego wychowania młodzieży nasyconego emocjonalnymi związkami z postaciami sterników jego polityki i wojska.

Można krytycznie oceniać szkolne programy historii lat 30-tych, ale pomimo całej słabości ówczesnej szkoły powszechnej, czy zbyt elitarnego charakteru szkoły średniej, pozostaje godne podkreślenia stwierdzenie, że system oświatowy wpajał i kształtował u młodzieży uczucia patriotyczne, kult niepodległej ojczyzny oraz wyrabiał poczucia obywatelskich obowiązków. Wyrosło w tym okresie młode pokolenie, które wojna zastała duchowo przygotowanym do spełnienia swego obowiązku już we wrześniu 1939 r. oraz w konspiracji. Ze szkoły tej wyszła młodzież, która potrafiła dalej uczyć się na tajnych kompletach, wypełnić szeregi oddziałów partyzanckich, walczyć dzielnie o odzyskanie utraconej wolności. Jest to zapewne najpełniejsza wartość tworzona w trudnych warunkach gospodarczo-społecznych, powstała bardziej wysiłkiem społecznym niż dzięki trosce i pomocy ówczesnej władzy, a więc sytuacji szkolnictwa w zakresie budżetów szkolnych, budownictwa i potrzeb systemu oświatowego. Osiągnięty stopień upowszechnienia oświaty złagodził następstwa polityki zaborców, a ogólnie można stwierdzić, że system oświatowy był jednym z najważniejszych czynników integracji państwa i społeczeństwa, budowania świadomości narodowej: polskiej. Miało to podstawowe znaczenie dla narodu w następnym okresie jego dziejów, w latach okupacji niemieckiej.

Rozpad struktury administracyjno-politycznej Rzeczypospolitej w następstwie klęski wrześniowej 1939 r. oznaczał także zatrzymanie rytmu życia szkolnego, które mogło ożywić się tylko w granicach dozwolonych przez okupanta. W każdym odległym nawet zakątku kraju budynek szkolny — do niedawna w społecznym odczuciu symbol niepodległości — stał się kwaterą wojsk najeźdźcy. Wprowadzenie stanu *occupatio bellica* łączyło się z grabieżą, niszczeniem mienia szkolnego i dewastacją budynków, upokorzeniem młodzieży i nauczycieli. Po 55 dniach takich „rządów wojskowych”, 26 października 1939 r. zaczęły funkcjonować cywilne władze okupacyjne, kończąc proces rozdziału ziem podbitego kraju i poczynając erę „Generalnego Gubernatorstwa”. Towarzyszyło tym procesom kształtowanie się koncepcji polityki wobec narodu polskiego, polityki, w której szczególne miejsce zajmują sprawy szkolnictwa. Oto wymowny przykład ⁵:

⁵ Dokument procesu norymberskiego No 3732 „Die Frage der Behandlung der Bevölkerung der ehemaligen polnischen Gebiete nach rassenpolitischen Gesichtspunkten” opracowany pod datą 25 listopada 1939 r. przez dr. E. Wetzla i dr. G. Hechta w Rassenpolitisches Amt der NSDAP, który w tłumaczeniu polskim opublikował Jan Sehn, [w:] „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”, t. IV, Warszawa 1948, s. 133—171, cytat, s. 167—168.

„Uniwersytety i inne szkoły wyższe, szkoły zawodowe, jak również średnie były zawsze ośrodkami polskiego szowinistycznego wychowania i dlatego zasadniczo powinny być zamknięte. Dozwolone będą tylko szkoły powszechne, mają one jednak udzielać najprostszych wiadomości podstawowych, jak: rachowanie, czytanie, pisanie. Nauka ważnych z narodowego punktu widzenia przedmiotów, jak: geografia, historia literatury, jak również gimnastyka, jest wykluczona. Szkoła natomiast powinna przygotowywać do zawodów rolniczych, leśnych oraz prostych zawodów przemysłowych i rzemieślniczych.

Ponieważ polski nauczyciel, a po części jeszcze bardziej polska nauczycielka są wybitnymi krzewicielami polskiego szowinizmu, z czym politycznie należy się bardzo poważnie liczyć, więc nie będzie ich można pozostawić w służbie szkolnej. [...] Polskie nauczycielki należy od razu bezwzględnie wyłączyć z nauczania, ponieważ posiadają nierównie większy wpływ na polityczne wychowanie dziecka niż nauczyciel”.

Trudno nie widzieć związków między tym „teoretycznym” programem polityki okupanta a praktyką stosunków na obszarze GG, jeśli się wspomni masowe terrorystyczne aresztowania nauczycieli w różnych okolicach kraju na początku listopada 1939 r., uwięzienie i zsyłkę do obozów grupy uczonych krakowskich i profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego w ramach „Akcji AB”, redukcję etatów w szkolnictwie powszechnym i zawodowym 31 marca 1940 r., zwolnienie ze służby nauczycielek mężatek 30 sierpnia 1940 r., zakaz uruchomienia gimnazjów i szkół wyższych. Dodać tu trzeba akcję wysiedleń ludności polskiej z wcielonych do Rzeszy terenów Wielkopolski, Pomorza, północnego Mazowsza, Śląska i Łodzi, poczynając od listopada 1939 r., akcję, która objęła przede wszystkim nauczycieli. Wielu na tych ziemiach aresztowano i zesłano do obozów, innych — jak w Bydgoszczy — masowo rozstrzeliwano.⁶ *Furor teutonicus* uderzył z całą siłą w biologiczne podstawy szkoły polskiej, a w poszczególnych okolicach kraju różnił się tylko liczbą natychmiastowych ofiar i bardziej metodycznym zniszczeniem bazy szkolnej. 31 października 1939 r. niemal równoległe ukazało się pierwsze rozporządzenie w sprawach szkolnictwa na terenie GG, rozpoczynając okres swoistego okupacyjnego prawodawstwa, jako środka ograniczenia bądź likwidacji polskiego szkolnictwa, będącego narzędziem jego germanizacji oraz eksploatacji sił uczniów i nauczycieli.⁷ Wspomniane „prawo” było tworzywem dla wszelkiego rodzaju zarządzeń i okólników miejscowych urzędów szkolnych (Schulamt) w hitlerowskich starostwach zgodnie z faszystowską zasadą wodzostwa (Führerprinzip), przyjętą z Rzeszy jako podstawa okupacyjnej administracji.

⁶ L. Bandura: *Hekatomba nauczycieli bydgoskich*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1961, nr 3, s. 349, podaje, że spośród 204 aresztowanych nauczycieli tego miasta 118 zginęło w egzekucjach jesienią 1939 r.

⁷ Verordnungsblatt für die besetzten Gebiete in Polen, 1939, nr 3. Poczynając od nr 51 w 1940 r. opuszczono określenie „zajęte obszary polskie”, a wprowadzono określenie „Generalne Gubernatorstwo”. Obok Dziennika Rozporządzeń szereg da-

Okoliczności te wytworzyły zróżnicowaną sytuację szkolnictwa polskiego w różnych stronach kraju, ale pomimo okresowych, nawet korzystnych warunków w odniesieniu do szkolnictwa powszechnego czy zawodowego, całkowicie uległo likwidacji średnie szkolnictwo ogólnokształcące, pedagogiczne i wyższe. Rozpoczął się więc zaplanowany z niemiecką dokładnością regres kulturalno-oświatowy polskiego społeczeństwa w okupowanym kraju, choć w zasadzie jesienią 1939 r. wznowiło pracę szkolnictwo powszechne pozbawione w nauczaniu treści patriotycznych.

Równoległe z tymi zabiegami okupanta rodziło się przeciwdziałanie — żywiłowo powstała tajna praca oświatowa w terenie i wyłoniły się jej ośrodki dyspozycyjne: Tajna Organizacja Nauczycielska (TON) utworzona przez grono postępowych działaczy ZNP, Komisja Oświecenia Publicznego (KOP) w kręgu przedwojennej administracji szkolnej, i ośrodki regionalne, jak: krakowska Komisja Szkolna, czy znacznie później Biuro Oświatowo-Szkolne Ziem Zachodnich.⁸ Motywy podejmowania pracy oświatowej były różne: przymusowa bezczynność nauczycieli i szlachetny nawyk przekazywania wiedzy, przedsiębiorczość jednostek szukających możliwości działania i zarobku, chęć przełamania „kryzysu” psychicznego i bezwładu na skutek klęski wrześniowej, potrzeba kontynuacji przerwanej wojną nauki, jaką podnosili rodzice i uczniowie, oraz wiele innych. Podobne tym motywom były formy pracy oświatowej, szczególnie w latach 1939/40 zalegalizowane przez oficjalne władze szkolne jako: „nauka prywatna” korespondencji, biurowości i rachunkowości handlowej, języka niemieckiego i rodzące się na tym podłożu komplety gimnazjalne pracujące w konspiracji, kursy przygotowawcze (Vorbereitungslehrgänge — głównie w latach 1940/41 i 1941/42, potem generalnie likwidowane przez okupanta) spełniające w zasadzie funkcję tajnych szkół średnich, okresowo pracujące szkoły handlowe (Öffentliche Handelsschule — zwłaszcza w latach

nych dotyczących szkolnictwa polskiego zawiera także Dziennik Urzędowy — Amtlicher Anzeiger für das Generalgouvernement, wydawany od 26 października 1940 r. Poczynając od 16 marca 1940 r. Wydział Nauki, Wychowania i Wykształcenia Ludowego przy urzędzie Generalnego Gubernatora, przekształcony 1 września 1941 r. na Wydział Główny Wiedzy i Nauczania w „rządzie” Generalnego Gubernatorstwa, wydaje Neueordnung des Unterrichts an polnischen Volksschulen, a następnie Wissenschaft und Unterricht (1941) i Wissenschaft Erziehung und Volksbildung (1941—1943), gdzie zamieszczano szczegółowe „akty prawne” dotyczące organizacji dozwolonego szkolnictwa.

⁸ Cz. W y c e c h: *Z dziejów tajnej oświaty w latach okupacji 1939—1944*, Warszawa 1964, s. 6 i n.; S. G a w ę d a: *Kierownicze ośrodki tajnego szkolnictwa w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. XIII, *Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939—1945) na terenie podziemnego okręgu szkolnego krakowskiego*, cz. VII, Wrocław 1971, s. 9—22. J. K r a s u s k i: *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939—1945*, Warszawa 1971, s. 67 i n.

1942/43) o podobnym charakterze oraz najbardziej powszechne uzupełnianie wiadomości o zakazane przez okupanta treści w dozwolonym szkolnictwie podstawowym. Dotyczyło to głównie języka polskiego sprowadzonego do elementarnej postaci w siatce programowej, oraz zakazanej nauki geografii Polski i powszechnej, a także historii — synonimu polskości w całości eliminowanej z życia społecznego. W ilościowym i jakościowym rozwoju podziemnego szkolnictwa wspomniane formy nauczania uzupełniały zasady prowadzenia egzaminów promocyjnych i końcowych oraz ukształtowaną w latach 1940—1942 strukturę tajnych władz oświatowych, aż do ośrodków gminnych na terenie okupacyjnej GG.

Tajna oświata stała się więc jedyną w swoim rodzaju formą ruchu oporu, formą najbardziej powszechną, rozwiniętą przestrzennie, ogarniającą różne środowiska społeczno-zawodowe i regiony kraju, przenikającą całą ówczesną stratyfikację społeczeństwa polskiego. Tajna oświata stała się nie tylko zasadniczą częścią polskiego procesu historycznego lat wojny i okupacji⁹, ale także swoistym ewenementem na tle podobnych form walki podjętej w innych krajach opanowanych przez hitleryzm.¹⁰ Społeczny i terytorialny zasięg tajnego szkolnictwa, od konspiracyjnych wykładów uniwersyteckich w dużych miastach (Warszawa, Lwów, Kraków, Częstochowa, Kielce i in.) po wiejską szkołę powszechną gdzieś nad Pilicą, Narwią, czy Wisłoką, był czynnikiem zainteresowania wszystkich pionów konspiracji wojskowo-politycznej. Podobnie, jego oblicze ideowe, a ściślej treść programowa w okupacyjnym „dziś” społeczeństwa polskiego w konfrontacji z niezbyt odległą sanacyjną przeszłością władzy państwowej i perspektywą niepodległego państwa. Problematyka ta łączy się z koncepcjami oświatowymi ugrupowań politycznych, jako częścią ich programów, i z walką o jednolite kierownictwo podziemną oświatą, szczególnie w latach 1940—1942.¹¹

⁹ W. Sulewski: *Z frontu tajnego nauczania*, Warszawa 1966, na s. 8 autor używa nawet określenia: „kategoria historyczna najwyższej wagi”.

¹⁰ J. Mátej: *Slovenske učitelstvo v boji proti fašizmu 1939—1945*, Bratislava 1960, por. s. 16 i n., gdzie omawia formy walki nauczycielstwa przeciwko akcji faszycyzacji szkolnictwa w Słowacji. W dalszej części pracy, s. 35—228 kreśli sylwetki nauczycieli więzionych i straconych, bądź poległych w walce o narodowe i społeczne wyzwolenie narodu słowackiego.

¹¹ J. Krasuski: *op. cit.*, s. 67—98 i 273—332, W. Sulewski: *op. cit.*, s. 208 i n.; I. Jakubiec: *Działalność oświatowa ROCH-a w okręgu krakowskim 1939—1945*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego”, 1966, nr 8, s. 184—228; M. Stępień: *Program oświatowy PPR*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. XIII, s. 23—31; Z. Mańkowski: *Ruch ludowy na Lubelszczyźnie w latach okupacji hitlerowskiej [w:] Ruch ludowy na Lubelszczyźnie. Materiały z sesji naukowej pod red. J. R. Szaflika*, Lublin 1964, s. 199—200 i n.; S. Dąbrowski: *Sprawy oświaty i wychowania oraz zagadnienie społecznej roli inteligencji w programie i publicystyce ruchu ludowego 1939—1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1974, nr 1, s. 71—88.

Jedną z zasadniczych kwestii była sprawa nauczania historii w tajnym systemie oświatowym szkoły powszechnej i średniej ogólnokształcącej oraz tzw. zagadnień życia współczesnego w klasach licealnych. Była to sprawa istotna, bo jak uprzednio wspomniano, program nauczania historii w ostatnich latach przed wybuchem wojny „nasiąknął” elementami wynikającymi z autorytatywnych i autokratycznych form sanacyjnego życia państwowego, które legło w gruzach wrześnieowych wydarzeń 1939 r. Następstwem był dramat czasów okupacyjnych i codzienny byt społeczeństwa, w którym tkwiła młodzież ucząca się w konspiracji. Życie, okupacyjne stosunki i całe otoczenie były wprost tragicznym zderzeniem rzeczywistości z treścią podręcznika tchnącego „siłą” sanacyjnej myśli państwowej. Inny aspekt tej sprawy — to tendencja władz okupacyjnych zmierzająca do uświadomienia Polakom, że problem ich narodowego państwa jest „ein für allemal” (na zawsze, bezpowrotnie) załatwiony, czego wyrazem było nasycenie propagandy pogardą dla wszystkiego co polskie i preparowanie „ersatzu” różnych treści potrzebnych okupantowi dla realizacji swoich celów. Działalność propagandowa w połączeniu z charakterystycznym dla okresu wojny i okupacji rozluźnieniem tradycyjnych więzi społecznych i norm moralnych, terrorem i dążeniem do psychicznego obezładnienia młodzieży (przez zamknięcie szkół średnich) oraz jej wywozem na niewolnicze roboty do Rzeszy była pierwszoplanowym odcinkiem walki podjętej przez tajną oświatę. Tym procesom towarzyszyło przewartościowanie poglądów na sprawy kraju, tworzenie koncepcji przyszłego porządku społecznego, czy powszechne „konspirowanie”, a w następstwie podejmowanie walki z okupantem.

W tych okolicznościach sprawa nauczania historii, jako składnika świadomości narodowej, urastała do zagadnienia pierwszoplanowego. Wyłoniły się dwie kwestie: metodyka nauczania w sytuacji wyeliminowania historii z cyklu klasowo-lekcyjnego dozwolonego szkolnictwa powszechnego, oraz treść programowa tego przedmiotu.¹² Wspomnieć trzeba podejmując próbę analizy, że nieco odmiennie sprawy te kształtowały się na tajnych kompletach, zwłaszcza w zakresie szkoły średniej ogólnokształcącej. Wobec pozostawienia w dozwolonym szkolnictwie godzin języka polskiego (o zasadniczo zmienionym i zmniejszonym zakresie programowym) istniała możliwość włączenia do nauczania wiadomości z historii. Aby tę pracę ułatwić, już wiosną 1940 r. TON podała instrukcję, jak w oparciu o konkretne przykłady zatwierdzonego przez okupanta, progra-

¹² Trzeba dodać, że generalnym założeniem tajnej oświaty było prowadzenie nauczania według przedwojennego programu, dążenie do utrzymania poziomu oraz form organizacyjno-strukturalnych szkolnictwa. Potwierdzają to liczne instrukcje TON jak też Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu RP.

mu języka polskiego podawać wiadomości z historii Polski.¹³ Dokonano zestawu tematów dla poszczególnych klas, zwracając uwagę na szereg okoliczności nawet pozaszkolnych, które może nauczyciel wykorzystać dla budzenia ducha polskiego u dzieci. Już ta pierwsza instrukcja wyraźnie kładła nacisk na eksponowanie treści antyniemieckich, zwracała uwagę na te fakty z historii, które budziły poczucie siły i dumy narodowej. W tym już miejscu zaczynało się przeciwdziałanie propagandzie okupanta. W ślad za tą instrukcją TON wydała następną na początku roku szkolnego 1941/42, zawierającą wskazania dotyczące doboru treści nauczania historii, literatury polskiej, geografii i zagadnień życia współczesnego.¹⁴ Dokument ten znamionuje wyraźny przełom w poglądach na treść nauczania historii, treść narzuconą aktualną sytuacją kraju i społeczeństwa. Obok uwag natury metodycznej, jak eksponowanie wartości wychowawczych i konieczności nowej interpretacji materiału nauczania z zakresu historii najnowszej, instrukcja podawała zakres programu historii Polski dla szkoły powszechnej, tak precyzując jego treść:

1. Powstanie Państwa Polskiego i zwiążanie Polski z kulturą zachodnioeuropejską.

2. Walka Państwa Polskiego z zalewem germańskim o prawo do bytu (Chrobry, Krzywousty, Władysław Łokietek, Grunwald).

3. Polska Jagiellonów jako potęga mocarstwowa i ważny ośrodek kultury zachodniej.

4. Przyczyny upadku Polski

a) związane z jej położeniem geograficznym,

b) układem sił międzynarodowych,

c) stosunków wewnętrznych i ustrojowych.

5. Najważniejsze momenty walki stuletniej o niepodległość z podkreśleniem udziału w tych walkach w ostatnim okresie, budzących się do życia politycznego — warstw chłopskiej i robotniczej.

6. Dwudziestoletni dorobek Polski Niepodległej (gospodarczy, kulturalny, polityczny).

7. Ideały, o które walczy Polska wraz ze swoimi sprzymierzeńcami w obecnej wojnie (ideały moralne i ich związek z ustrojem demokratycznym).

8. Rola przyszłej Polski Niepodległej w rozwoju gospodarczym, kulturalnym i politycznym Europy.

Jest to program wyraźnie przygotowany na czas walki z okupantem, program odmienny od przedwojennego nie tylko zawartością aktualnie potrzebnej treści, ale też interpretacją faktów (pkt. 5 i 6) z niedawnej niepodległości. Historia jako przedmiot nauczania stała się więc powszech-

¹³ Archiwum ZG ZNP, akta Komisji do Badania Dziejów Oświaty i Wychowania (cyt. dalej AZG ZNP) nr 24/19. Warto wspomnieć, że w końcu 1940 r. TON wydała odezwę *Do Ojców i Matek* zwracającą uwagę na obowiązki domu rodzinnego w patriotycznym wychowaniu dzieci i młodzieży wobec polityki propagandowej okupanta. Tekst omawia Cz. W y c e c h: *op. cit.*, s. 66—68.

¹⁴ AZG ZNP nr 24/33, omówienie podaje Cz. W y c e c h: *op. cit.*, s. 144, a fragmenty tekstu podaje J. K r a s u s k i: *op. cit.*, s. 111.

nym orężem wiązania dziecka z polską tradycją narodową, kształtowała jego postawę, budziła zainteresowania i ideały, emocjonalnie wiązała z okolicą i krajem, była tworzycem wewnętrznego życia młodego człowieka.

Równolegle do zmian programowych ośrodki dyspozycyjne tajnej oświaty podawały zalecenia metodyczne¹⁵, a nawet podejmowały próby regionalnych opracowań programów nauczania historii.¹⁶ Znalazło to najpełniejszy wyraz w opracowaniu Okręgowego Biura Szkolnego w Krakowie z początkiem 1942 r., kiedy podano do kolportażu *Zagadnienia* czyli „najważniejsze fakty z historii i literatury (wybrane od 1863 r.) z udziałem młodzieży i podkreśleniem jej roli i znaczenia”.¹⁷ Dokumenty te są odbiciem wzrostu wychowawczej roli historii i aktualnej jej funkcji politycznej, a co warto podkreślić, eksponowane treści były zasadniczo odmienne od przedwojennego programu szkolnego i nawiązywały do pierwszych opracowań z lat 20-tych, szeroko uwzględniając problematykę narzuconą przez wypadki wojenne. W integralnym związku z tymi opracowaniami pozostaje konspiracyjny druk TON przygotowany przez dr. Teofila Wojeńskiego pt. *Ćwiczenia stylistyczne*, gdzie na przykładzie tekstów literackich Mickiewicza, Sienkiewicza, Żeromskiego, Konopnickiej i innych pisarzy podał autor wybrane treści z historii Polski.¹⁸ Były to teksty przeznaczone dla szkolnictwa średniego i stanowiły w zasadzie je-

¹⁵ AZG ZNP nr 24/68. Jest tu zbiór instrukcji, np. *Uwagi na temat metod pracy* opracowane w czerwcu 1941 r. przez Okręgowe Biuro Szkolne w Krakowie, instrukcja *Język polski* kolportowana na początku 1942 r., gdzie wskazywano na związki lektur z faktami historycznymi, co powinno prowadzić do przekonania o nigdy nie stłumionej woli narodu do odzyskania i utrwalenia bytu narodowego przez jego walkę zbrojną. Opracowane przez Biuro lub jego współpracowników *Wytyczne do egzaminów języka polskiego* (nie datowane), czy *Instrukcja-wytyczne pracy w zespołach* (1942), a zwłaszcza *W sprawie pracy w zespołach t.n.* (wrzesień 1944), kolportowane do Powiatowych Komisji Oświaty i Kultury i rzesz nauczycielskich, zawierały też treści programowe z historii oraz zalecały wprost rewolucyjne zmiany w programach na skutek wydarzeń wojennych i okupacji.

¹⁶ *Ibid.*, nr 24/81, PKOIK w Jarosławiu odbijała na kartkach programy i według tych tekstów uczono na tajnych kompletach.

¹⁷ *Ibid.*, nr 24/68. O opracowaniach „krakowskich” wspomina Cz. Wyczech: *op. cit.*, s. 115, ale znacznie szerzej problematykę zmian programowych w nauczaniu historii omawia J. Jakubiec: *op. cit.*, s. 213, pisząc np. o kwestii chłopskiej z pozycji politycznych konspiracyjnego ruchu ludowego, relacjonując o swoich i Bronisława Chrzana opracowaniach wykonywanych na zlecenie J. Smolenia kier. OBSzk.

¹⁸ AZG ZNP nr 24/18. O charakterze tej publikacji informują jej rozdziały: I *Co to jest Ojczyzna?*, II *Przysięga*, III *Żołnierz Polski*, IV *Z orężem w dłoni*, V *Tu byliśmy, jesteście i będziemy (O Ziemiach Zachodnich i Bałtyku)*, VI *Zawsze ci sami (Niemcy)*, VII *Krzywda rodzi nienawiść*, VIII *Rola Polski w Europie*, IX *O godność Narodu*.

dyny dokument dotyczący zmian programowych historii w tym typie szkolnictwa.

W dążeniach reformatorskich i pracach programowych tajnych władz oświatowych zaznaczyła się pewna rozbieżność. TON postulowała i wprowadzała daleko idące, demokratyczne i postępowe zmiany treści nauczania historii, oddziałując głównie na szkolnictwo powszechne, natomiast Departament Oświaty i Kultury prezentował stanowisko bardziej zachowawcze, wielokrotnie podkreślając nakaz realizacji programu według przedwojennych ustaleń.¹⁹

Problem zmian programowych w nauczaniu historii wprowadzonych do tajnego nauczania i określenie zasad metodycznych tej pracy łączy się ściśle z koncepcjami programowymi i projektami nowego ustroju szkolnego po wyzwoleniu, przygotowywanymi przez władze oświatowe. Wymienić tu trzeba projekt założeń ideowo-wychowawczych opracowany przez sekretarza generalnego TON Marcina Wasyluka w jesieni 1942 r., dotyczący także programów, a ostro krytykowany przez prawicę polskiego podziemia.²⁰ Dalej, *Podstawy polityki oświatowo-kulturalnej* przyjęte w sierpniu 1942 r. przez zjazd TON były oficjalnym stanowiskiem organizacji w kwestiach programowo-ustrojowych powojennego szkolnictwa.²¹ Warto wspomnieć, że ten sam zjazd konspiracyjny przyjął *Uchwały w sprawie demokratyzacji życia społeczno-gospodarczego i kulturalno-oświatowego* tchnące radykalizmem i wyraźnie wychodzące ponad koncepcje przemian ustrojowych zawarte w dokumentach politycznych ROCH-a, czy PPS tego okresu.²² W roku później kolejny zjazd TON przyjął *Ogólne wy-*

¹⁹ Kwestię tę omawia J. Krasuski: *op. cit.*, s. 122 pisząc, że: „W praktyce tego rodzaju instrukcje nie miały większego znaczenia, ponieważ interpretacja programu nauczania zależała od światopoglądu i przekonań politycznych nauczyciela. Piłsudczyk eksponował rolę wodza, marksista rolę mas”. Trudno uznać to sformułowanie za przekonujące, bo oparte jest na zbyt krańcowych przesłankach. Wydaje się, że szkolnictwo nie miało zbyt wielu „piłsudczyków”, podobnie jak „marksistów”, miało natomiast ogromną masę „polskich” nauczycieli, których nie tylko w okresie okupacji cechował zdrowy rozsądek i trudno przyjąć, by po wrześniu 1939 r. nie dostrzegli kierunku rozwoju wydarzeń historycznych. Wyraźnie dokumentuje to liczna nauczycielska memuarystyka dotycząca lat wojny i okupacji, a tym samym tajnego szkolnictwa i nauczanych treści.

²⁰ Cz. Wycech daje przedruk, *op. cit.*, s. 180—198.

²¹ J. Krasuski: *op. cit.*, s. 281. Tekst podaje Cz. Wycech: *op. cit.*, s. 154—170 w ślad za konspiracyjnym miesięcznikiem TON „W świetle dnia”.

²² AZG ZNP nr 24/28, kwestię tę omawia J. Krasuski: *op. cit.*, s. 285—286; S. Gawęda: *Projekty organizacji oświaty i kultury na okres powojenny*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. XV, s. 89—129. Jest to zbiór dokumentów konspiracyjnych uporządkowany w działy: problemy oświatowe w Polsce współczesnej, program działalności w dziedzinie oświaty i kultury opracowany przez centralne kierownictwo TON oraz zadania i ustrój administracji oświaty i kultury.

tyczne polityki zawodowej, które w podobny sposób podejmowały problemy polityczno-społeczne przyszłej Polski i programowe jej szkolnictwa. Spotkało się to z ostrą reakcją prawicy obozu londyńskiego, która przypuściła niewybredny atak na łamach swoich druków konspiracyjnych nie tylko na władze oświatowe, ale i nauczycielstwo, atak podobny w tonie i treści do pamiętnej kampanii 1937 roku.²³

Inny odcinek podziemnej pracy oświatowej, gdzie również poświęcono uwagę problematyce nauczania, zwłaszcza nauczania historii, stanowi „akcja gminna” 1942 r. Obok takich spraw jak rozwój kompletów szkolnictwa średniego w środowisku wiejskim rozpowszechniono wtedy wśród nauczycieli wytyczne z zakresu metodyki do interpretacji materiału nauczania z historii najnowszej.²⁴ Usiłowano nasycić programy szkoły podziemnej ideałami miłości ojczyzny i postępu rozumianego jako pełna realizacja programu liberalno-demokratycznych reform społecznych. Podkreślano konieczność eksponowania w programach szkolnych tradycji powstańczych. Dawało to więc społeczną użyteczność historii w kształtowaniu postawy walki, dawało sprzężenie zwrotne między tajną oświatą a ruchem partyzanckim. Niedwuznacznie wskazywało też, że jedynym właściwym zachowaniem się Polaka w warunkach okupacji jest udział w walce o niepodległość.

Wspomniane wyżej przykłady wprowadzania zmian programowych określają rolę historii jako niezmiernie ważnego składnika tajnej oświaty. Warto wspomnieć, że w dokonującym się procesie radykalizacji jej programu nauczania ważną rolę odegrała konspiracyjna prasa. Pisma związane z ROCH-em, niektóre wydawnictwa WRN i RPPS, obozu londyńskiego, pisma kulturalno-literackie oraz wszystkie tytuły związane z PPR, ZWM, GL i AL podejmowały problematykę nie tylko zmian programowych (na tle przemian ustrojowo-politycznych i koncepcji walki z okupantem), ale także ich postulatów dotyczących ustroju niepodległej Polski.²⁵ Informatorska rola publicystyki konspiracyjnej nie ograniczała się tylko do omówienia wydarzeń wojennych, ale w wyraźny sposób budziła solidarność w masach ludowych, konfrontowała różne idee i programy polityczne, głosiła postulat patriotycznej mobilizacji społeczeństwa dla aktualnej i przyszłej walki o wyzwolenie, także wyzwolenie społeczne. Prasa podziemna niezależnie od swoich zabarwień ideowych spełniała szczególną rolę w dziedzinie oświaty, można nawet przyjąć stwierdzenie,

²³ W. Sulewski: *Problemy polityczne szkoły podziemnej*, „Nowa Szkoła”, 1962, nr 12, s. 32.

²⁴ W. Sulewski: *Z frontu...*, s. 79 i n.

²⁵ AZG ZNP nr 24/1, 24/50, 24/54, L. Kubik: *Rola prasy konspiracyjnej w tajnym szkolnictwie*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. XIII, s. 214 i n.

że jej powszechna obecność łagodziła brak aktualnego podręcznika do historii, a w wielu momentach zastępowała go, będąc źródłem inspiracji młodzieży, źródłem wiadomości, pomocą naukową z zakresu historii, kultury narodowej i geografii — zakazanych treści patriotycznych. Prasa podziemna — przekaznik prądów ideowych nurtujących społeczeństwo — była czynnikiem kształcącym i wychowawczym w tajnej oświacie, stała się ważnym instrumentem rewizji poglądów politycznych, krytycznej oceny przedwrześniowej rzeczywistości i była nośnikiem polskiej myśli politycznej lat okupacji. Trzeba wspomnieć, że prasa ta powstawała przy bardzo licznych udziale nauczycieli, zwłaszcza w pismach lokalnych i regionalnych.

O ile ta prasa, ogólnie mówiąc „aktualizowała” treści nauczania historii, a młodzież i dzieci poddane były działaniu straszliwych faktów w życiu codziennym, to w tajnym szkolnictwie pozostawały w powszechnym użyciu przedwojenne podręczniki. Drogi ich uzyskania, kolportażu i wznowień w konspiracyjnych drukarniach — to osobny rozdział w problematyce tajnej oświaty.²⁶ Warto wspomnieć fakt, że ważną rolę materiałów pomocniczych zastępujących podręcznik miały spełniać wydane przez TON *Szkice historyczne* napisane przez Zygmunta Wojciechowskiego, a ogłoszone w 1943 r. pod nazwiskiem nieżyjącego historyka krakowskiego Karola Szajnochy. Antydatowane na rok 1938, świetnie napisane pod kątem zmagañ z naporem niemieckim, obejmowały okres do 1942 r., czyli były najbardziej aktualne z książek historycznych będących w użyciu tajnego szkolnictwa. Dozwolone szkolnictwo praktycznie nie posiadało książek poza kilkoma tytułami bajeczek, elementarzem i osławionym „Sterem”, który miał służyć wszystkim przedmiotom (od kl. III), pojawiał się sporadycznie i był powszechnie przez nauczycieli bojkotowany. „Namiastką podręcznika do jęz. polskiego jest czasopismo «Ster», pismo «na tymczasem», jak objaśniło jedno z dzieci — wyraz czasopismo... Ducha polskiego krzesać co świadomszy nauczyciel, potrafił nawet i ze «Steru», a używał także, po cichu, podręcznika polskiego” — zapisał we wrześniu 1942 r. Franciszek Kuś w swojej kronice-dzienniku z lat okupacji.²⁷ „Mały Ster”, co warto wspomnieć, w nr 4—5 z roku szk. 1943/44 (s. 27) zamieścił mapkę GG zatytułowaną „Nasz Kraj” i jest to jedyny przykład uwzględnienia treści geograficznej w tym piśmie. O historii nigdy nic nie

²⁶ I. Jakubiec: *Działalność „Szkolnicy” w okresie okupacji hitlerowskiej w latach 1939—1945*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. I, s. 135—153; *id.*, *Konspiracyjna działalność spółdzielni księgarskiej „Czytelnik” w Krakowie w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. VI, s. 116—119; J. Krasuski: *op. cit.*, s. 211 i n.

²⁷ Akta szkolne w Żurowej pow. Jasło. Tamtejsza „Kronika szkolna” prowadzona bieżąco w konspiracji jest cennym źródłem do dziejów wsi i jej szkoły w okresie okupacji.

napisano, nie licząc oczywiście życiorysów wybitnych Niemców, co miało służyć propagandowym celom okupanta.

Interesującą sprawą w problematyce badawczej jest postawa młodzieży i osiągnane wyniki nauczania w tajnej oświacie, również z historii. W ogromnej liczbie pamiętników, relacji i sprawozdań nauczycielskich przewija się pochlebne zdanie o postawie dzieci i młodzieży. Najkrócej ujął to chyba Józef Stachowicz kierujący ośrodkiem tajnego nauczania w Jaćmierzu pow. Sanok, pisząc: „Takiej młodzieży od czasów filareckich to my nie mieliśmy [...]”.²⁸ Młodzież uczyła się z ogromnym zapałem, a nauka na kompletach utrzymywała świadomość tymczasowości stosunków okupacyjnych. Praca oświatowa rozwijała uczucia humanistyczne, braterstwo niedoli okupacyjnej, rozwijała godność narodową, kształtowała poczucie czynów patriotycznych rozumnie wykonywanych.²⁹ Wyniki były bardzo wysokie, poziom wyrównany, a w wielu przedmiotach, np. język polski, historia, przewyższający wyniki przedwojenne.³⁰ Taka jest opinia nauczycieli. Było to możliwe do osiągnięcia nie tylko przez formy pracy tajnego nauczania, ale głównie dzięki wysokiemu poczuciu wartości nauki, koleżeństwa — przedwczesnej „dorosłości” w warunkach wojny — oraz ofiarności młodzieży i nauczycieli.

Tajna oświata była swoistą szkołą demokracji, a historia jako przedmiot nauczania — składnikiem radykalizmu społecznego rzesz młodzieży i nauczycieli. Dokonany w toku tej pracy przełom w poglądach na nauczanie historii, zwłaszcza dziejów najnowszych, był ważnym czynnikiem w kształtowaniu nowych treści programowych przedmiotu i stał się częścią postępowej reformy oświaty po wyzwoleniu. „Nigdy nie będzie można dość

²⁸ Materiały dotyczące tajnej oświaty w Sanockiem użyczone łaskawie przez mgra Wojciecha Sołtysa. J. Stachowicz opublikował pod skromnym tytułem *Milknące echa*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. III, s. 89—131, doskonałe i źródłowe opracowanie problematyki tajnej oświaty w okolicy Sanoka.

²⁹ M. Stanochowa: *O nauczaniu i wychowaniu młodzieży szkół ogólnokształcących w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. VII, s. 73—143.

³⁰ W stosunkowo licznej literaturze dotyczącej tajnego nauczania mało jest danych liczbowych o wynikach nauczania, ponieważ dokumentacja szkolna została zebrana w komisjach weryfikacyjnych, a akta te w większości nie zachowały się lub są bardzo rozproszone. M. Stanochowa: *op. cit.*, s. 82 podaje, że w Ośrodku nr 1 w Krakowie na ogólną liczbę 866 uczennic, 168 uzyskało postęp bardzo dobry, 487 postęp dobry. W. Sołtys zebrał dane o wynikach nauczania w ośrodku jaćmierskim pow. Sanok, gdzie wśród 396 uczniów, 26 osiągnęło wyniki bardzo dobre z historii, 140 dobre, 224 dostateczne, a tylko 3 niedostateczne (brak oceny 3 uczniów). W kompletach prowadzonych w Sanoku przez mgr Jadwigę Zaleską na 48 uczniów wszystkich klas gimnazjum i liceum, postęp bardzo dobry uzyskało 13, a dobry 20.

silnie podkreślić doniosłości społecznej polskiej szkoły podziemnej podczas okupacji” — pisała w 1944 r. „Rada Narodowa”.³¹

Uznanie wyników tajnej oświaty znalazło wyraz w odezwie Kierownika Resortu Oświaty PKWN do nauczycieli datowanej z 1 sierpnia 1944 r.³², a następnie w Okólnikach Resortu z 23 sierpnia i 14 października 1944 r.³³ Wrosła więc tajna oświata w nową rzeczywistość ustrojową i polityczną kraju, znacząc się i dziś po 30-tu latach dziesiątkami szkół średnich w środowisku wiejskim, szkół, które wzięły początek z konspiracyjnej pracy oświatowej.

РЕЗЮМЕ

Содержание школьных программ истории как учебной дисциплины находилось в центре внимания польской дидактики уже в период 1918—1939 гг. Преподавание истории понималось как существенный фактор интеграции польского общества, особенно важный после долгих лет рабства и угнетения. В годы гитлеровской оккупации Польша перестала существовать как государство, средние школы и университеты были закрыты, а в разрешенных оккупантами школах запрещалось преподавание таких предметов, как история, география Польши и мира, а преподавание польского языка было ограничено. В Польше начало развиваться движение сопротивления. Частью этого движения было тайное обучение. Настоящая статья посвящена проблематике преподавания истории в подпольных польских школах, рассматриваемая на фоне политики гитлеровских властей в области просвещения. Источниками для автора послужили сохранившиеся программы и инструкции, издававшиеся руководством тайного народного образования и политическими группировками движения сопротивления. Содержание программ преподавания истории подверглось в это время радикальному изменению, связанному с подготовкой послевоенных прогрессивных реформ в области просвещения. В борьбе польского народа за свою независимость история как сумма политических знаний играла особую роль — она была фактором, мобилизирующим на борьбу с оккупантом. Кроме того, история формировала национальное сознание поляков. Изменения, введенные в программу преподавания истории во время войны, были учтены при восстановлении и реформе системы народного образования после освобождения. Тайное образование стало частью общественно-политических изменений, происходящих в Польше после освобождения и было полностью признано Польским комитетом народного освобождения.

³¹ Cytat za W. Sulewskim: *Problemy polityczne tajnego nauczania*, „Wychowanie”, 1963, nr 11, s. 29.

³² *Szkola w konspiracji. Wspomnienia uczestników tajnego nauczania*. Zbrali i opracowali M. Kozakiewicz i S. Brzozowski, Warszawa 1960, fotokopia tekstu na s. 10—11.

³³ Por. „Nowa Szkoła” nr 1/1964, s. 8, przedruk tekstów Dziennika Urzędowego Resortu Oświaty PKWN nr 1—4/1944 r.

R É S U M É

La problématique des contenus de programme d'histoire en tant que matière d'enseignement était spécialement envisagée par la didactique polonaise dans la période d'indépendance de l'État (1918—1939). L'enseignement de l'histoire était considéré comme un facteur important d'intégration de la société polonaise après les années d'esclavage durant les partages du pays. Dans la période d'occupation hitlérienne a eu lieu la destruction de la vie de l'État Polonais, les universités et les écoles secondaires ont été fermées; dans l'enseignement primaire, autorisé par l'occupant, on a éliminé du programme l'histoire, la géographie de la Pologne et du monde; on a réduit les contenus de l'enseignement de la langue polonaise. Le mouvement de la résistance qui s'était formé dans la société, en se concentrant dans les groupements politiques et militaires, se manifestait également dans l'organisation de l'enseignement clandestin. À la lumière de la politique des autorités hitlériennes en ce qui concerne l'instruction, en se fondant sur les programmes conservés et les indications des autorités d'enseignement secret et la littérature du sujet, on a examiné la problématique de l'enseignement de l'histoire dans l'école clandestine polonaise. On a fait un revirement radical dans les contenus du programme d'enseignement de l'histoire. C'était en liaison avec les projets des réformes progressistes de l'enseignement, préparées par les autorités scolaires secrètes et les groupements politiques du mouvement de la résistance, pour la période d'après-guerre. Dans la lutte de la nation pour l'indépendance, le rôle spécifique était joué par l'histoire en tant qu'une science à un caractère politique et un facteur mobilisant à la résistance à l'occupant. L'histoire façonnait la conscience nationale des Polonais, et les changements de programme dans son enseignement, introduits pendant la guerre, ont été envisagés dans la reconstruction et la réforme du système d'instruction publique après la libération. L'enseignement clandestin est devenu une partie de transformations constitutionnelles en Pologne Populaire et il a été totalement approuvé en 1944 par le Comité Polonais de Libération Nationale.